

УДК 911.3

Кізюн А.Г.

Типологія міжрічкових сільських ландшафтів Поділля

Розглянута проблема типології сільських ландшафтів Поділля, що сформувались у межах міжрічкових територій, їх специфіка, частково ландшафтна структура та відміни у залежності від висотної диференціації. Виділено села приурочені до плакорного, вододільного та високо-терасового типів місцевостей, а також сільські ландшафти, що функціонують у межах нетипових для Поділля типів місцевостей – товтровому, останцево-вододільному та горбогірному. **Ключові слова:** типологія, сільський ландшафт, місцевість, вододіл, функціонування, перехідна смуга.

Кизюн. А.Г. Типология междуречных сельских ландшафтов Подолья. Рассмотрена проблема типологии сельских ландшафтов Подолья, которые сформировались в пределах междуречных пространств, их специфика, частично ландшафтная структура и различия в зависимости от высотной дифференциации. Выделено села приуроченные к плакорному, водораздельному и высокотеррасовому типам местности, а также сельские ландшафты, функционирующие в пределах нетипичных для Подолья типов местностей – толтровом, останцево-водораздельном и холмистом. **Ключевые слова:** типология, сельский ландшафт, местность, водораздел, функционирование, переходная полоса.

Kizyyn a.G. Typology of interriver rural landscapes of Podillya. The problem of typology of rural landscapes of Podillya, which was formed within the limits of interriver territories, their specific, partly landscape structure and declensions in dependence on height differentiation is considered. Villages are selected to plakor, and high-terracing types of localities, and also rural landscapes which function within the limits of offtype for Podillya types of localities – tovtred, leaved-watershare and hilled. **Key words:** typology, rural landscape, locality, watershed, functioning, transitional bar.

Постановка проблеми. Сільські ландшафти будь-якого рангу і типу формуються на природній (натуральній або антропогенній) основі. Здебільшого вони займають ландшафтні комплекси типологічного рівня у межах фацій, урочищ та місцевостей відповідних фізико-географічних районів. Саме від належності сільських поселень до відповідних ландшафтних комплексів залежать їх інші параметри – людність, площа, конфігурація, функції тощо. Разом з тим, типології сільських ландшафтів за цією ознакою майже немає, особливо стосовно Поділля.

Аналіз попередніх досліджень. Однію з перших спроб типології сільських поселень за їх належністю до відповідних ландшафтних комплексів зробили Л.І. Воропай і М.М. Куниця [1]. Вони селитебні геосистеми Поділля об'єднали у 4 типи і 9 видів. Серед типів: долинні селитебні геосистеми, ярково-балкові, плакорно-міжрічкові та контактні. Г.І. Денисик [2] розглянув ландшафтну структуру сільських поселень у залежності від їх приуроченості до заплавного, надзаплавно-терасового, схилового і вододільного типів місцевостей. Польові дослідження показали, що ці типології гарні, але потребують уточнень.

Мета: на основі аналізу літературних джерел й власних польових досліджень деталізувати типологію сільських ландшафтів Поділля, виділити їх групи, типи і види.

Результати дослідження. Група плакорно-міжрічкових або вододільних сільських ландшафтів об'єднує відносно незначну кількість сільських поселень (12-14 %). Більша їх частина сформувалась досить пізно, переважно у зв'язку з будівництвом доріг, нових заводів та електростанцій, видобутком корисних копалин тощо. Так, при будівництві водосховища Дністровської ГЕС на вододілі було «винесено» 27 сіл, село Глухівці у Вінницькій області сформувалося в результаті розробки родовища каолінів, а селище Теофіполь розрослося завдяки Теофіпольському цукровому заводу. Плакорно-міжрічкові сільські ландшафти розповсюджені в усіх фізико-географічних районах Поділля. За даними Л.І. Воропай і М.М. Куниці [1], найбільшу питому вагу вони мають у структурі сільських поселень Волковинського і Крижопільського районів Дністерсько-Бузької фізико-географічної області та Студеницького й Ушинського районів Могилівського Придністер'я, де вони приурочені до високих надканьйонних терас Дністра. В структурі плакорно-міжрічкових або вододільних сільських ландшафтів виділено п'ять їх типів.

Високотерасові. Зосередженні переважно в Придністер'ї і приурочені до 6-8 терас. Часто займають значні площі, конфігурація залежить від форми тераси. Планування довільне, але відносно впорядковане, в ландшафтній структурі домінує приватна забудова і городи, майже немає водних антропогенних ландшафтних комплексів, лісових урочищ, проте значні (50-100-150 га.) площі займають сади, особливо пальметні, де скрізь переважають різні види яблунь і груш. Окремо виділяються запущені ландшафтно-техногенні системи тваринницьких ферм, тракторних бригад, токів, що зараз являють собою своєрідні мікроосередки розвитку небажаних процесів. У структурі високотерасових сільських ландшафтів наявні ландшафтно-інженерні системи представлені мережею водопроводів і зрошувальних систем, глибокими колодязями, упорядкованими дорогами тощо.

Плакорні. Переважно це нові поселення «винесені» на плакори з долин річок. Вони чітко сплановані, в структурі лише житлові, менше господарські

споруди й городи, повністю відсутні водні комплекси й лісові урочища. Часто такі села «тягнуться» вздовж дороги обласного або державного значення. Плакорні сільські ландшафти інколи примикають до нагірних дібров, що урізноманітнює не лише їх конфігурацію, але й ландшафтну структуру: у прилеглих лісах будуть табори відпочинку, розважальні заклади, є різноманітні промисли. Сади теж займають значні площі (колективні) і є при кожній садибі. Разом з тим для плакорних сільських ландшафтів характерними є наявність непритаманних для Поділля деревних порід таких як береза, горобина, ялина та екзотів, у оформленні присадибних ділянок різноманіття шпилькових і троянд. Як і у високотерасових, у плакорних сільських поселеннях, суттєве значення мають водопровідні і зрошувальні ландшафтно-інженерні системи.

Прилощинні. Зустрічаються рідко. Такі сільські поселення, після хуторів, зараз першими занепадають, особливо у віддалених районах. Прилощинні села здебільшого приурочені до невеликих за площею лісових ділянок (гаїв). У ландшафтній структурі, крім на значній відстані розташованих будинків, є городи, сінокоси і пасовища. Садів майже немає. Невід'ємним елементом прилощинних сільських ландшафтів є ставок незначної площі (до 0,5-0,7 га.) і глибини – до 1,5 м біля земляної дамби. Ставки швидко заростають і перетворюються у болото, або їх спускають і розорюють під городні культури.

У снігові зими (1998, 2010 р.р.) прилощинні села потерпають від снігових заметів, а наприкінці літа від безводдя. Разом з тим, прилощинні села, особливо ті, що примикають до лісових масивів інколи активно відроджуються завдяки створенню на базі тваринницьких ферм або інших уцілілих господарських споруд, ранчо для утримання і розведення коней, ферм для вирощування страусів та інших екзотичних тварин.

Привершинні. У центральних та східних районах Поділля, в групі вододільних, є найбільш розповсюдженими. Займають верхів'я долин притоків басейну Дністра, та Південного Бугу, а також інших річок, особливо Авратинського підвищення. Тут в урочищах долин, бокових приток і балок формуються незначні за площею, але щільні стрічки селитьби. Вони незавжди прямолінійні, часто розгалужуються боковими видолінками, невеликими балками і, навіть, ярами. В результаті формується складне деревоподібне поселення з оригінальною ландшафтною структурою. Частіше тут пагорби зайняті будівлями, схили городами, заплави сінокосами, річки – ставками (рис. 1). Садів мало, проте прилеглі території розорані повністю. Такі села приваблюють інвесторів із-за їх значної людності і тут будують сучасні тваринницькі комплекси, птахоферми, інколи відновлюють монастирі або інші культові споруди (с. Комсомольське Вінницької області).

Ярково-балкові. Зустрічаються у районах з каньйоноподібним типом річкових долин, зокрема у Студеницькому й Ушицькому фізико-географічних районах Могилівського Придністер'я. За ландшафтною структурою вони подібні до привершинних, але тут селитебні ландшафти розташовані переважно на схилах балок, а також їх днищах. У їх структурі до 20 % площі займають сади, є також 1-2 невеликі за площею ставки. Схили часто терасовані, є кар'єри пісковику, глини, піску. Ярково-балкові села теж неперспективні й інколи тут є лише від 5-10 до 20-30 функціонуючих садиб. Покинуті ярково-балкові села утворюють оригінальні селитебні урочища насичені різноманітними натурально-антропогенними видами рослин та виокремлюються підвищеною концентрацією тварин і птиць. У

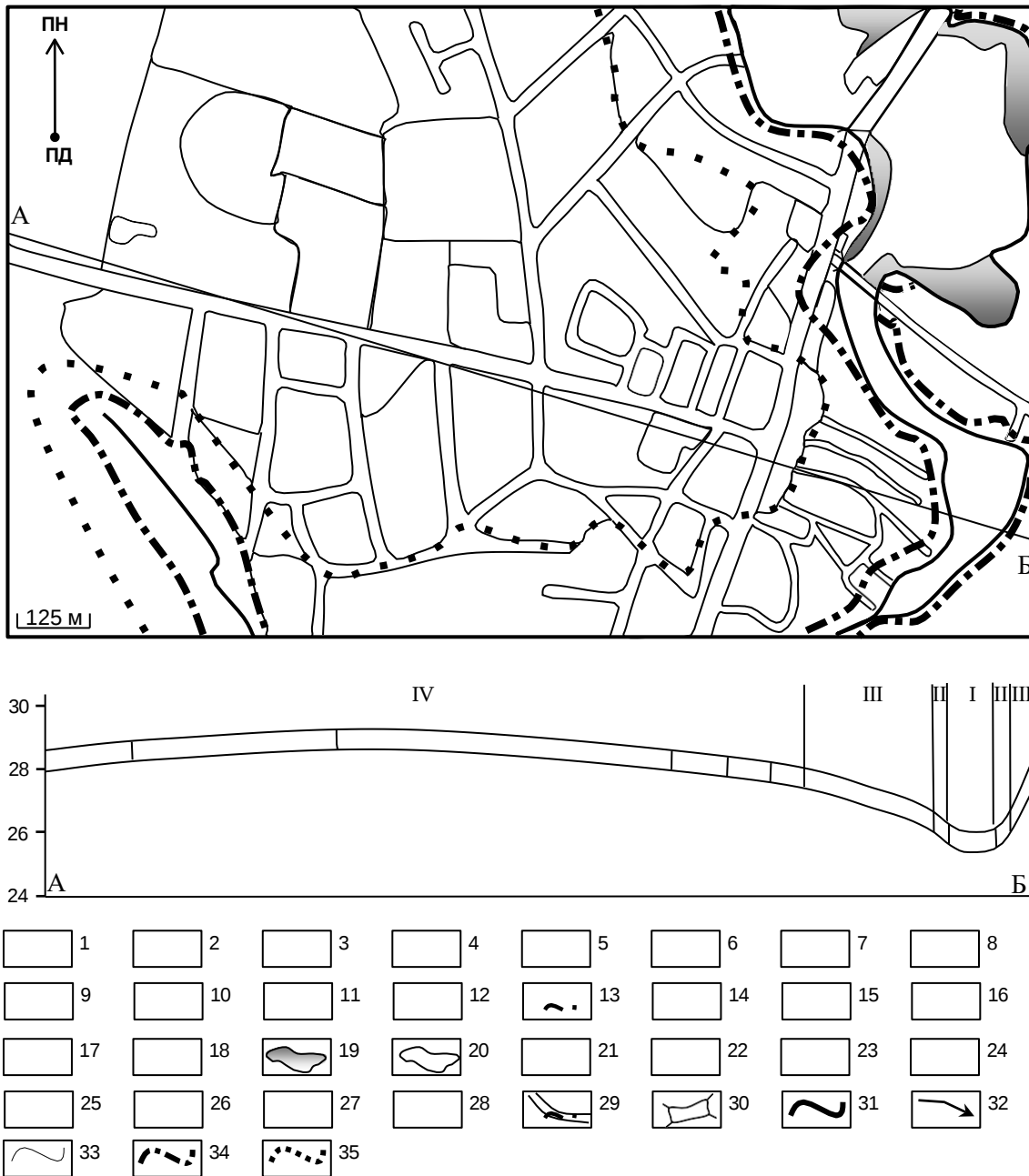

Рис. 1. Ландшафтна структура с. Комсомольське Вінницької області приуроченого до плакорного типу місцевостей (За Война І. М., 2009 р.).

Типи місцевостей. І – русловий, ІІ – заплавної, ІІІ – схиловий, ІV – плакорний.
Селитебні ландшафти. *Сільські. заплавні.* Урочища. 1 – виположені алювіальні ділянки заплав з лучними ґрунтами, зайняті під сінокісні городні ділянки, 2 – вирівняні алювіальні ділянки високої заплави з лучними ґрунтами, зайняті під адміністративні споруди (автовокзал). *Схилові.* Урочища. 3 – круті (15-17°) лесові схили з видозміненими чорноземними ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну забудову, 4 – сильнospадисті (10-12°) лесові схили з чорноземними ґрунтами, забудовані індивідуальними будинками на штучних терасах і в нішах, з городніми ділянками і садами, 5 – слабкospадисті (5-7°) лесові схили з видозміненими чорноземними ґрунтами, зайняті під суцільну індивідуальну одноповерхову забудову, 6 – слабкospадисті (5-7°) лесові схили, зайняті двоповерховими житловими спорудами, 7 – спадисті (7-8°) лесові схили з чорноземними

грунтами, зайняті адміністративними спорудами, 8 – сильноспадисті (10-12°) лесові схили з чорноземними грунтами, зайняті суцільними городніми ділянками. **Плакорні. Урочища.** 9 – рівно-хвилясті лесові поверхні з чорноземними грунтами, зайняті суцільною індивідуальною одноповерховою забудовою, 10 – рівно-хвилясті лесові поверхні з чорноземними грунтами, зайняті двоповерховою забудовою, 11 – рівні лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті закладами загального користування (магазини, школа, дитсадок, лікарня), 12 – рівні лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті адміністративними спорудами (сільрада), 13 – рівні лесові поверхні вододілів, зайняті суцільними городніми ділянками. **Сільськогосподарські ландшафти. Лучно-пасовищні. Заплавні. Урочища.** 14 – вирівняні ділянки заплав з лучно-болотними грунтами під різнотравно-болотною рослинністю, що використовується під сінокосіння, 15 – невисока (до 1 м) насипна земляна коса з різнотравно-болотною рослинністю і посадкою верби плакучої та вільхи. **Польові. Схилові. Урочища.** 16 – спадисті розорані лесові схили з чорноземами малогумусними, зайняті польовими сівозмінами. **Плакорні. Урочища.** 17 – рівні лесові поверхні вододілів з типовими малогумусними чорноземами, зайняті польовими сівозмінами, 18 – рівні лесові поверхні вододілів з видозміненими чорноземами, відведені під сільськогосподарський комплекс – ферму, тракторний стан, господарський двір. **Водні ландшафти. Ставково-заплавні. Урочища.** 19 – мілководні (0,2-0,5 м) прибережні ділянки ставка з осоково-очеретяними заростями, 20 – ставок, глибиною до 8 м. з піщано-мулистим дном, який використовується під риборозведення і рекреацію. **Промислові ландшафти. Власне промислові. Схилові. Урочища.** 21 – спадисті лесові схили з видозміненими чорноземами, зайняті промисловими об'єктами, 22 – спадисті лесові схили з видозміненими чорноземами, зайняті під будівництво. **Плакорні. Урочища.** 23 – хвилясті лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті промисловими об'єктами, 24 – хвилясті лесові поверхні з видозміненими чорноземами, зайняті під будівництво. **Гірничопромислові.** 25 – складне урочище невеликого глиняного кар'єру, частково зарослого рудеральною рослинністю. **Лісові ландшафти. Умовно-натуральні. Заплавні. Урочища.** 26 – водоохоронні прирічкові лісосмуги на лучних грунтах з вільхи та верби плакучої. **Тафальні ландшафти. Плакорні. Урочища.** 27 – братська могила на хвилястій лесовій поверхні з видозміненими чорноземами, 28 – кладовище. **Дорожні ландшафти.** 29 – насипні асфальтові шосе і ґрунтові сільські дороги, 30 – невисокий (висота 4-5 м) залізобетонний міст. **Інші ЛК.** 31 – русло річки, 32 – напрям течії річки. **Межі ландшафтних одиниць:** 33 – урочищ. типів місцевостей: 34 – заплавного і схилового, 35 – схилового і плакорного.

майбутньому це ядра заповідних урочищ, або заказників антропогенного походження.

У групі вододільних до типу *перехідних* сільських ландшафтів відносяться схилово-плакорні та плакорно-міжрічкові, селитебні ландшафти.

Окрему групу утворюють сільські ландшафти, що сформувались у нетипових, інколи й унікальних, для Поділля районах. У їх структурі виділено 4 типи сільських ландшафтів.

Товтрові. Розташовані у межах Подільських і Мурафських товтр. Приурочені або до схилів Товтрових кряжів та бокових гряд, або до міжтовтрових сідловин. Переважно, це значні за площею та кількістю жителів села, частіше розташовані на схилах і у сідловинах західних та південно-західних експозицій, інколи в долинах річок, що перетинають Товтри. Забудова вільна, або тягнуться стрічками вздовж річок Збруча, Серету. Жилі й господарські споруди переважно з вапняка і червоної цегли, городи у селі (частково) і за його межами, частіше у підніжжях Товтр де зосереджені родючі ґрунти, переважно темно-сірі лісові та чорноземи. У ландшафтній структурі чітко виокремлюються урочища невеликих

(0,2-0,5 га.) кар'єрів вапняку і лесоподібних суглинків та лісових насаджень. Як і в селах Придністер'я тут дороги, окремі садиби та господарські споруди часто побудовані на терасах або вирівняних площадках. Уступи терас і площадок укріплені мурами з вапняку. Мури, висотою до 1,5-2,0 м. є оригінальною огорожею, що оконтурює присадибні ділянки, особливо з боку доріг. Водних натуральних і антропогенних геокомплексів у товтрових селах мало і вони теж приурочені до підніжжя Товтр. Чітко виокремлюються у структурі сільських ландшафтів Товтр значні за площею сади та прилеглі до сіл пасовищні ландшафти. Площі садів сільськогосподарських кооперативів зменшуються, а фермерських господарств зростають. На місці садів формуються пасовища на яких часто трапляються фруктові дерева. З натуральних ландшафтів тут можна зустріти карстові урочища та урвища вапняків.

Останцево-вододільні. Основний район розповсюдження – Кременецькі гори. Сільські ландшафти займають схили останцевих гір в структурі котрих виділяються значні за площею села, а також, що виокремлює цей тип селитьби, тут велика щільність хутірських поселень. Села Кременецьких гір часто нагадують передкарпатські: планування вільне, багато терас під забудову і дороги, часто навіть городи терасовані, значні за площею сади.

У ландшафтній структурі до 16-17 % займають сінокоси і пасовища, 5-7 % лісові насадження з ялини, берези, дубу. Серед натуральних урочищ – виходи крейди й пісковиків, частина з яких знищені кар'єрами. Водних комплексів мало. Між селами «розкидані» хутори. У кожному хуторі від одного до 3-4 жилих будинків біля яких 1-2 господарські приміщення. Навколо будівель садок де переважають яблуні, груші, сливи і вишні. Поряд насаджено ясеня, береза, липа та ялина. У кожному садку невеликі пасіки, інколи копанки 3x4, 5x8, 10x12 м. Хутори оточені переважно пасовищами й сінокосами; розорані ділянки не більше 1-2 га. – вирощують зернові й огородні культури.

Горбогірні. Приурочені до подільського горбогір'я. Сільські ландшафти займають до 2-3 % території Гологір, Вороняк. Села займають річкову терасу і частину схилу горба. На вододілах малі за площею та кількістю жителів поселення, що поступово занепадають і перетворюються в хутори. Ландшафтна структура сіл спрощена: домінують забудова (житлова і господарська) та городи. Навколо сіл пасовища і «загони» для худоби – корів, овець, коней. Загалом – це одні з найбільш сприятливих, і, як результат, поки що найнедоглянутих сіл.

Малополіські. У межах Малого полісся сільські ландшафти сформувались переважно на дюнно-гривистих місцевостях. Тут чітко прослідковується висотна диференціація селитебних ландшафтних комплексів: вершини дюн і грив забудовані житловими і господарськими спорудами, їх схили займають городи, невеликі за площею сінокоси і сади, пониження між дюнами і гривами – сінокоси, болота і водойми. Розмір присадибних ділянок від 0,6 до 2,0 га., але майже половина їх зайнята під сінокоси. Біля кожного села є кар'єри піску або каоліну, рідше з видобутку торфу. Характерними також є осушувальні, переважно запущені, канали, у міждюнових пониженнях мальовничі копанки різної конфігурації площею до 0,1 га. У поліських селах часто зустрічаються вікові сосни і дуби, ділянки вільшняків та водойми у колишніх кар'єрах піску.

Висновок. Типологія сільських ландшафтів Поділля не завершена. Вона потребує більш детальних польових досліджень. Її пізнання дасть можливість краще зрозуміти суть сучасних сільських ландшафтів Поділля, розробити заходи

їх раціонального використання, в окремих випадках відновлення або формування нових, але з чітким врахуванням їх натуральної та антропогенної ландшафтної основи. Детальні дослідження сільських ландшафтів Поділля розпочаті чернівецьким географами продовжують ландшафтознавці Вінницького педуніверситету: досліджена ландшафтна структура типових для Поділля сільських поселень, розроблена їх класифікація та попередні заходи щодо різноманітного використання.

1. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 92 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г.І. Лісостепові Полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.